

Zsinka László

**Észrevételek a 20. századi európai identitás
lehetőségéről. Kultúrkritikai jegyzet**

Az első világháború következtében az európai politikusok és értelmiségiek önbizalma jelentős mértékben megfogyatkozott. A két világháború között kialakult az „európai válságirodalom”, amely egyesek szerint kontinensünk elkerülhetetlen, más vélemények szerint visszafordítható hanyatlását jósolta. „Európa” gyakran a kultúrpeszimizmus fogalmával kapcsolódott össze, amit a korabeli gondolkodók a legkülönbélebb formákban fejeztek ki. Ortega eltömegesedéssel kapcsolatos felfogása, Spengler kultúrkörelmélete, Thomas Mann és Huizinga polgári humanizmusa eltérő diagnózisokkal és megoldási javaslatokkal álltak elő. Az európai válságtudat egyszerre volt szellemi és politikai jellegű. Szellemi és kulturális szempontból az értelmiségieket az „eltömegesedés” és a „barbarizálódás” problémája izgatta, aminek felismerése egybeesett a polgári világkép és a haladásba vetett hit megrendülésével. A keresztény és polgári Európa arisztokratikus-liberális világképét nagy erejű kihívások fenyegették. Politikai szempontból az európai eliteket az Egyesült Államok és a Szovjetunió növekvő gazdasági és katonai ereje töltötte el félelemmel. Ehhez járult hozzá a politikai szélsőségek és a nacionalizmusok megerősödése az európai nemzetállamokban, aminek következtében Európa a 20. század első felében közel került ahhoz, hogy a pusztulás szélére sodorja önmagát. A fenyegető kihívásokkal teli helyzetben nem meglepő, hogy a két világháború közötti Európa-fogalom elsősorban az erősödő válságtudat különböző rétegeihez kapcsolódott, illetve az európai történelemből levezethető szellemi és kulturális értékek megőrzésére törekedett.

Európa önbizalmának megrendülése felerősítette az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval szembeni önmeghatározás dilemmáit. Bár a bolsevik Oroszország a húszas években nem adta fel a diplomáciai és a gazdasági kapcsolatokat a külvilággal, több vonatkozásban is elkülönült Európától. A „hosszú 19. század” egységesnek vélt, Urál-hegységig tartó „nagy-Európája” nem létezett többé. Ez a „nagy-Európa” megfelelt a földrajztudomány Európa-fogalmának, amelyet a kontinens keleti határának az Urál és a Kaukázus vonalán való lehatárolásával 1833-ban alakított ki Volger német geográfus.

A második világháború után Közép-Európa több országa is a vasfüggöny mögé került, és a szovjet politikai rendszer átvételére kényszerült. Dél-Európa egyes országaiban diktatórikus rendszerek konzerválódtak. Ehhez képest a keresztény és polgári liberális hagyományokat magába fogadó európai integráció kezdetei az ötvenes években arra a „kis-Európára” összpontosultak, amely feltűnő módon azonos volt az egykori Karoling-Európával, amit a történészek a középkori latin keresztény civilizáció magterületeként tartottak számon. 1945 után az egyéni szabadság, a piacgazdaság és a magántulajdon

eszméi erre a szűk térségre szorultak vissza, majd a nyolcvanas évektől innen indultak ismét hódító útjukra.

A mediterrán Európa jobboldali diktatúráinak megrendülése a hetvenes évektől lehetővé tette a piacgazdaságon és a demokratikus berendezkedésen alapuló politikai átmenetet, ami megfelelő alapot teremtett, hogy Görögország, Spanyolország és Portugália csatlakozzanak az európai integrációhoz. Hasonló folyamat játszódott le a nyolcvanas évek második felében Közép-Európában. Az 1989-es *annus mirabilis* az egykori szovjet csatlós országokban is megteremtette a demokratikus rendszer és a magánvállalkozás lehetőségét. Az Európai Unió bővítésével kapcsolatos viták a kilencvenes években egyfajta „nagy-Európa” újjászületésének a perspektíváját jelentették. Sőt az ezredforduló utáni keleti bővítéssel a felületes szemlélő számára akár úgy is tűnhetett, hogy – Oroszország és Ukrajna kivételével – lezárult az európai térség liberális-demokratikus helyreállítása.

„Nagy-Európa” újjászületésére azonban nem az általa képviselt demokratikus értékek morális fölénye miatt került sor, hanem a nyugati világ katonai és gazdasági fölénye kényszerítette ki a szovjet politikai rendszer összeomlását. A hidegháború évtizedeiben a nemzetközi kapitalizmussal együtt maga Nyugat-Európa is messzemenően átalakult. Az európai integráció „alapító atyái” még az öreg kontinens „utolsó polgárai” voltak, akiknek világképe bizonyos folyamatosságot alkotott a két világháború közötti értékőrző humanista magatartásformákkal. A „hatok Európája” kereszténydemokrata vezetőinek politikai és kulturális önértelmezése az ötvenes években a második világháború előtt kialakult keresztény és polgári liberális hagyományokon nyugodott. Eszerint Európa történelmi fejlődéséből következően hosszú évszázadok alatt jöttek létre az egyéni szabadságot és az emberi személy méltóságát tiszteletben tartó társadalmi szokások és intézmények, amelyek elsősorban keresztény és liberális alapokon épültek fel. E szemléletmód egyes elemei sajátos módon a vasfüggöny mögött is megjelentek. Magyarországon Bibó István és Szűcs Jenő gondolatai – a legkülönbébb eszmetörténeti kontextusokban – arra hívták fel a figyelmet az 1970–1980-as években, hogy a közép-európai térség a nyugati fejlődéshez hasonló történelmi „szabadsághagyománnyal” rendelkezett, így a szovjet totalitárius rendszer kényszerű átvétele nem természetes perspektívának, hanem történelmi kisiklásnak tekinthető.

A 20. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a közép-európai értelmiségiek előszeretettel kerestek kulturális természetű érveket a szovjet politikai rendszertől való elhatárolódás jogosságának bizonyítására. Munkájuk során olyan Európa-fogalommal dolgoztak, amely Nyugat- és Közép-Európa történelmi fejlődésének lényegi azonosságát igyekezett megállapítani. A közép-európai értelmiség egyes képviselői a második világháború utáni évek nyugat-európai önértelmezésére emlékeztető érveket használtak. Ezek a megközelítések kisebb-nagyobb eltérésekkel a keresztény és a liberális alapokon kibontakozó demokratikus értékek Európa-konceptióját fogalmazták meg egyfajta történelmi érvelés jegyében. Ugyanakkor egyre határozottabban mutatkoztak meg a globális kapitalizmus és a fogyasztói tömegtársadalom („amerikanizálódás”) körvonalai, ami a „keleti veszélyhez” képest ellenkező irányból intézett kihívást Európa történelmi-kulturális identitásával szemben.

Az eltérő társadalmi-politikai rendszereket képviselő Nyugat(-Európa) és Oroszország küzdelmében az Egyesült Államokkal való történelmi szövetség révén végül az európai integráció országai terjesztették ki keletre befolyásukat. Mégis úgy tűnik, hogy ebben a küzdelemben Európa legfeljebb „pürrhoszi győzelmet” volt képes aratni. Kezdetől fogva kérdéses volt, hogyan lehetséges a sikeres gazdasági növekedés az amerikanizált kulturális minták elfogadása nélkül. Hogyan őrizheti meg Európa kulturális azonosságát, ha átveszi a hatékonyabb amerikai kapitalizmus eredményeit? Ez a probléma még bonyolultabbá vált, amikor a kulturális identitás kérdésein túl az Egyesült Államok és Európa között az előbbi javára végbement a gazdasági erőviszonyok átrendeződése a 20. század első felében.

Az amerikai térhódítás a két világháború közötti európai értelmiségeket is aggodalommal töltötte el, aminek előzményei a 20. század elejére nyúltak vissza. Az első világháború előtti évtizedekben II. Vilmos császár is felismerte az amerikai gazdasági nagyhatalom erősödésének veszélyeit, és nem állt távol tőle egy európai méretű összefogás előmozdítása. Az európai értelmiségiek ellentmondásosan élték meg az amerikai csapatok megjelenését az „öreg kontinensen” az első világháború végén. Azonban az európai liberális és konzervatív értelmiség a totalitárius kihívással szemben a második világháború, majd a hidegháború során rászorult az amerikaiak védelmére. 1945 után számos európai értelmiségi tisztelettel tekintett az Amerikai Egyesült Államok szilárd liberális politikai kultúrájára, és a két világháború közötti kultúrkritikához képest elfogadóan szemlélte az amerikai társadalom dinamizmusát.

A második világháború után újjáépülő európai nemzetállamok megalkották saját nemzetgazdasági modelljeiket – ilyen volt a német szociális piacgazdaság, vagy a francia etatista gazdaságirányítás –, és a szovjet tömb nyomása miatt elfogadták az amerikai gazdasági és katonai segítséget. Bár az ötvenes-hatvanas években az állami beavatkozás révén a jóléti kapitalizmus nemzeti modelljei sikerrel hangolták össze az egyéni szabadság és a társadalmi szolidaritás dilemmáit, erőteljes gazdasági növekedésüket legalább annyira a nemzetköziesedő erőforrásoknak, illetve az amerikai üzemszervezési és fogyasztói minták átvételének, mint saját erőforrásaik ésszerű felhasználásának köszönhették.

A második világháború utáni fejlődéspálya igazi ellentmondása éppen sikerességében rejlett. A magas növekedési ráták a második világháború utáni évtizedekben soha nem látott jólétet tettek lehetővé, de az európai értelmiség „értékőrzői” számára felvetették az eltömegesedés és a fogyasztói társadalom kényszerű dilemmáit. Az 1973-as olajválságig úgy tűnt, hogy a társadalmi jólét gyarapodása megérte az árát, de az elmúlt negyven évben a kapitalizmus arculata és kulturális következményei is alapvetően átalakultak. A nemzetállamokkal szemben megerősödő globális kapitalizmus ugyan hozzájárult a termelési rendszerek megújításához, másfelől számos anomáliát hozott felszínre. Gazdasági ereje és hatékonysága elősegítette a szovjet politikai rendszerek bukását, de nem volt képes megteremteni egy igazságos nemzetközi újraelosztást. Társadalmi és kulturális kihatásai is ellentmondásosak voltak.

Az 1945 után kialakuló ipari társadalmak zavarjelenségeit a kiéleződő verseny és a szűkülő piacok az elmúlt évtizedekben rossz irányba terelték. Eközben szinte észrevétlenül végbement az európai keresztény és humanista tradícióktól való elszakadás. Az ipari társadalmak tömegegyetemeken a fiatalok bevezetést kaptak a

társadalomtudományos és a közgazdasági gondolkodásba, de a klasszikus humanista műveltség oktatása az elmúlt ötven évben szinte teljesen visszaszorult a közép- és a felsőoktatásban. A szabad társadalmakban oktatott társadalomtudományos ismeretek egészséges pluralizmusa és valóságmagyarázó ereje kárpótlást nyújthat az elveszített kulturális örökségért, de nem feledtetheti, hogy néhány évtized leforgása alatt milyen mértékben vált kizárólagossá az elfogadott közgazdasági és társadalomtudományos műveltségismény.

Az európai integráció „alapító atyáinak” vilásképe jelentős korszerűsödési folyamaton ment keresztül a 20. század derekán. A francia Schuman és az olasz De Gasperi a második világháború utáni új típusú kereszténydemokrata néppártok jellegzetes képviselői voltak, akikre hatott a katolikus társadalmi tanítás, és szociális érzékenységüket a megújuló katolikus filozófia szempontjaival társították. Schumanra például nagy hatást gyakorolt Jacques Maritain keresztény humanizmusa. Ezek a politikusok eléggé realisták voltak ahhoz, hogy a náci és a szovjet totalitarizmusok szorításában elismeréssel adózzanak az amerikai társadalom liberális politikai kultúrájának, ugyanakkor világgépük keresztény humanista alapokon nyugodott. Ebből kiindulva törekedtek – etikai és elvi megfontolásokból – az európai nemzetek közötti megbékélésre, és saját hazájukban a szabadság és a szolidaritás egyensúlyát megvalósító gazdasági-társadalmi modell felépítésére. Ehhez elismerték a gazdasági növekedés elkerülhetetlenségét, és elfogadták a modern közgazdasági gondolkodás szükségességét.

Az 1945 utáni Európa gazdasági sikere szorosan összefonódott az európai integráció eredményeivel. Az 1973-as olajválság után a kereszténydemokrata és a szociáldemokrata politikai erők konszenzusán nyugvó – a szabadság és a szolidaritás egyensúlyán alapuló – modell kérdőjeleződött meg, amit az 1945-73 közötti gazdasági növekedés lehetővé tett. Ezek a változások napjainkig hatást gyakorolnak az európai integrációval kapcsolatos törekvésekre, amikor egyszerre vezetnek euroszkepszishez, és ösztönzik útkeresésre az európai értelmiségieket.

Bibliográfia

- Aron, Raymond (1967): *Eighteen Lectures on Industrial Society*, Weidenfeld and Nicholson, London
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society*, Sage, London
- Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, New York
- Belloc, Hilaire (1920): *Europe and the Faith*, Constable, London
- Bibó István (1986): Az európai társadalomfejlődés értelme, in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* 3. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 5-123.
- Bobbio, Norberto (é.n.): Az Európa-ideológia nagysága és hanyatlása, in: *Kell-e nekünk Közép-Európa?*, Századvég - különszám, 59-66.
- Brugmans, Hendrik (1965): *L'idée européenne*, De Tempel, Bruges
- Crafts, Nicolas - Toniolo, Gianni (szerk.) (1996): *Economic Growth in Europe since 1945*, Cambridge University Press, Cambridge
- Dahrendorf, Ralph (1994): *A modern társadalmi konfliktus*, Gondolat, Budapest

- Dawson, Christopher (1932): *The Making of Europe, An Introduction to the History of European Unity*, Sheed and Ward, London
- Doering, Bernard (1983): *Jacques Maritain and the French Catholic Intellectuals*, University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Duroselle, Jean-Baptiste (1965): *L' idée d' Europe dans l' histoire*, Denoel, Párizs
- Eichengreen, Barry (2007): *The European Economy Since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton University Press, Princeton
- Eliot, Thomas S. (1939): *The Idea of Christian Society*, Faber and Faber, London
- Farrenkopf, John (2001): *Prophet of Decline: Spengler on World History and Politics*, Louisiana State University Press
- Feinstein, Charles – Temin, Peter – Toniolo, Gianni (2008): *The World Economy between the World Wars*, Oxford University Press, Oxford
- Fennelly, John F. (1972): *Twilight of the Evening Lands: Oswald Spengler a Half Century Later*, Brookdale Press, New York
- Ferrater, Mora J. (1957): *José Ortega y Gasset, an Outline of his Philosophy*, Yale University Press, New Haven
- Fischer, Klaus P. (1977): *History and Prophecy: Oswald Spengler and the Decline of the West*, Moore, Durham
- Galbraith, John K. (1958): *The Affluent Society*, Penguin Books, London
- Galbraith, John, K. (1970): *Az új ipari állam, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*
- Gera Judit (1999): *Huizinga a rejtőzködő. Bevezető tanulmány*, in: Gera Judit - Balogh Tamás (szerk.): *Huizinga, a rejtőzködő*, Balassi Kiadó, Budapest, pp. 11-44.
- Geyl, Pieter (1963): *Huizinga as Accuser of his Age*, in: *History and Theory*, Vol. 2. No. 3. 231–262.
- Hay, Denys (1957): *Europe. The Emergence of an Idea*, Edinburgh University Press, Edinburgh
- Heater, Derek B. (1992) *The Idea of European Unity*, Leicester University Press, Leicester-London
- Hirsch, Fred (1977): *Social Limits to Growth*, Routledge and Kegan Paul, London
- Huizinga, Johan (1991): *A holnap árnyékában*, Tevan Kiadó, Budapest
- Joll, James (1985): *Two Prophets of the Twentieth Century: Spengler and Toynbee*, in: *Review of International Studies*, Vol. 11. No. 2. 91–104.
- Lukács, John (1994): *A XX. század és az újkor vége, Európa*, Budapest
- Maritain, Jacques (1931): *Religion and Culture*, Sheed and Ward, London
- Maritain, Jacques (1944): *Christianity and Democracy*, Scribner's Sons, New York
- Maritain, Jacques (1958): *Reflections on America*, Scribner's Sons, New York
- Milward, Alan (1984): *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51*, Methuen, London
- Milward, Alan (2000): *The European Rescue of the Nation-state*, Routledge, London
- Nicholls, Roger A. (1985): *Thomas Mann and Spengler*, in: *The German Quarterly*, Vol. 58. No. 3. 361–374.
- Ortega y Gasset, Jósé (1995): *A tömegek lázadása*, Pont Könyvkereskedés, Budapest
- Pagden, Anthony (szerk.) (2002): *The Idea of Europe*, Cambridge University Press
- Petrella, Riccardo (1995): *Europe between Competitive Innovation and New Social Contract*, *International Social Science Journal* 143. March, pp. 11–23.
- Reynold, Gonzague de (1934): *L' Europe tragique*, Spes, Párizs

- Reynold, Gonzague de (1941): Qu'est-ce que l'Europe? Éditions de la Librairie de l'Université, Fribourg
- Reynold, Gonzague de (1944-57): La Formation de l'Europe, I-VII. LUF-Plon, Fribourg-Párizs
- Riesman, David (1950): The Lonely Crowd, Yale University Press, New Haven
- Rougemont, Denis (1966): The Idea of Europe, Macmillan, London
- Salzmann, Bernhard (2006): Europa als Thema katholischer Eliten, Academic Press, Fribourg
- Schuman, Robert (1991): Európáért, Pannónia Könyvek, Pécs
- Spengler, Oswald (1994): A Nyugat alkonya I-II. Európa, Budapest
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető, Budapest
- Wee, Herman van der (1986): A lefékezett jólét, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Zsinka László (2011): Az európai történelem eszméje, Aula, Budapest